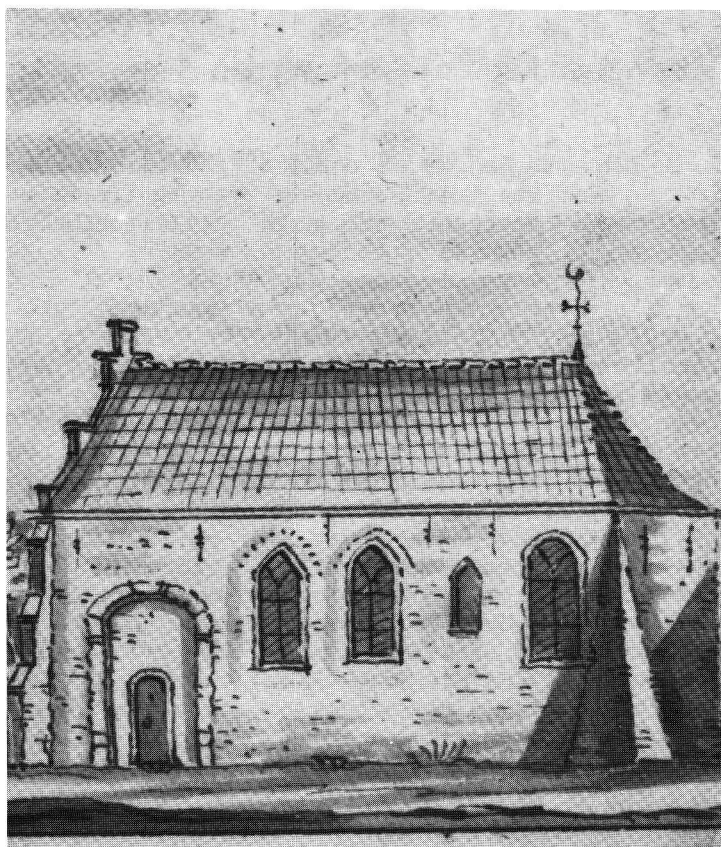


Publikatie nr. 43
December 1991

STICHTING ALDE FRYSKJE TSJERKEN

keppelstok



Verdwenen kerken in Aengwirden

D.M. Bunscoeke

Onze Lieve Vrouw
van Zevenwouden
te Bolsward

D. van Weezel-Errens

Verdwenen kerken in Aengwirden

De gemeente Aengwirden, ontstaan uit de grietenij van dezelfde naam, behoort sinds 1934 tot het verleden. In dat jaar werd de gemeente opgenomen in de nieuwe gemeente Heerenveen, waarvan zij het noordwestelijke deel ging vormen. Behalve een gedeelte van de plaats Heerenveen waren in Aengwirden ook de dorpen Terband, Luinjeberd, Tjalleberd en Gersloot gelegen. De plaats Heerenveen is pas ontstaan na de oprichting van een veencompagnie in 1551, maar de overige vier dorpen bestonden reeds in de Middeleeuwen. Ze vormden eens evenzovele parochies, elk met een eigen kerk. Er was ook een klooster in de grietenij, het zogenaamde Katrijper convent, later Mariënbos of Steenkerk genoemd. Oorspronkelijk lag dit bij het dorp Katrijp, maar allengs verhuisde het vanwege wateroverlast naar hoger gelegen gronden onder Luinjeberd. Ook de Aengwirder dorpen zijn, met hun kapellen of kerken, op een soortgelijke manier verplaatst. In dezelfde kavel verplaatste men dan het gebouw naar hoger gelegen gronden, welke in Aengwirden zuidelijker waren gelegen. Op de vroegere plaats van een kerk vond men dan later een zogenaamd oud kerkhof, een verschijnsel dat in Friesland op meerdere plaatsen voorkwam.

De vier parochies van Aengwirden werden na 1580 vanwege geldgebrek tot één kerkelijke gemeente samengevoegd, zodat de predikant beurtelings in de verschillende kerken voorging. Deze situatie bleef tot in 1867 bestaan. Pas toen werd er een nieuwe kerk aan de Fok, in Heerenveen, in gebruik genomen en was de tweede predikantsplaats een feit. De oude gemeente noemde men Tjalleberd c.a., naar de meest centraal gelegen plaats. Thans zijn er samenwerkingsverbanden tussen de kerkelijke ge-

meenten van Heerenveen-Fok en Heerenveen-Schoterland en eveneens tussen die van Tjalleberd en De Knipe ontstaan.

Steenkerk

Reeds voor 1300 was er door de Cisterciënser abdij Oldeklooster onder Hartwerd een uithof of klooster bij Katrijp gesticht. Volgens Reitsma behoorde dit kleine klooster nog in 1330 tot de door de abdij Klaarkamp in Friesland geïnitieerde kloostergroep. Het Katrijper convent heeft zich omstreeks 1375 echter onder de hoede het zogenaamde Nesserconvent bij Akkrum gesteld; dit was een rond 1240 gestichte Commanderie van de Duitse Orde. Omdat de Commanderie van Nes veel invloed had in deze streek, was het niet verwonderlijk dat deze keuze werd gedaan. Reeds in 1243 kreeg Nes de kerk van Oldeboorn, in 1281 werden haar rechten op de kerk van Luinjeberd bevestigd en in 1315 werd officieel vastgelegd, dat het patronaatsrecht van de kerken te Katrijp, Luinjeberd, Nes en Rottum tot haar bezittingen hoorde.

De kloosterlingen van het Katrijper convent zijn vanwege de veelvuldig voorkomende overstromingen waarschijnlijk al spoedig verhuisd naar Nes, zodat in 1400 het terrein er verlaten bij lag en de kerk niet meer werd bediend. Wellicht is niet lang daarna een nieuw klooster gebouwd in een hoger gelegen, bosrijk gebied onder Luinjeberd, dat eigendom was van de Commanderie. Daar het Nesserconvent volgens Halbertsma aan S.Maria was gewijd is het niet verwonderlijk dat het nieuwe klooster zo "Mariënbos" als naam kreeg. Via de vanuit Oldeboorn naar het zuiden lopende Monnikesloot, een door de Nesser monniken gegraven vaart, was het mogelijk om bouw materiaal aan te voeren. Zo kon

de kerk van steen worden opgetrokken, hetgeen zo bijzonder voor deze streek was dat het klooster ook wel "Steenkercke" werd genoemd. Volgens Reitsma was de kerk gewijd aan S. Elisabeth, maar Kramer zegt dat ook S. Joris werd genoemd als beschermheilige. Wellicht dat deze laatste vermelding de houten kerk van Luinjeberd betraf. De kloosterkerk bleef langer bestaan als "da Conventes husen", die in 1491 al verdwenen waren. In dat jaar schonk de commandeur van Nes "dae stena tzercka to Lyonghebird" met het terrein aan een aantal kloosterzusters uit Oudeschoot om er te gaan wonen. Het lijkt er echter op dat ze zich eerst onder Terband ophielden, in afwachting van de opbouw van het klooster in Luinjeberd. Daarvan kwam helaas niets en in 1510 richtten de zusters zich tot Petrus van Muiden, de abt van Oldeklooster, om hulp.

Luinjeberd

Voordat we verder gaan moet eerst iets over het ontstaan van de parochie Luinjeberd worden gezegd. De kerk van dit wellicht door toedoen van ene Lambertus Lioedingha ontstane dorp behoorde in 1281, zoals reeds gezegd, tot de invloedssfeer van Nes. In 1315 werd dit bevestigd door de bisschop. Vanwege deze invloed en later bovendien de nabijheid van Steenkerk zullen kloosterlingen een belangrijke rol hebben gespeeld in de parochie; in 1491 was broeder Ulfardus pastoor van Luinjeberd. In dat jaar werd de kerk aangeduid als "da houtena tzercka", welke bij de "Haeghawey" (bij de tegenwoordige Aengwirderweg) lag. Daarom nemen we aan dat het dorp altijd al op deze hogere gronden heeft gelegen, in tegenstelling tot de andere dorpen van de grietenij. De oude, houten kerk is wellicht kort na 1500 verloren gegaan.

Op 17 september 1518 werd er een belangrijke overeenkomst gesloten tussen Johannes, prior van Steenkerk, en de kerkvoogden van Luinjeberd. Bij deze

overeenkomst werd de stenen kerk tot parochiekerk van Luinjeberd bestemd, zodat de prior van Steenkerk tevens pastoor werd. Kennelijk zat het dorp op dat moment zonder pastoor. De voorgeden schonken de kerk "eenen silveren kelick mitter pateen, een ghescreven graduael ende een misboeck, twee cloccken ende ander ornamenten". De kloosterlingen zouden "bynnen Scheltinghedam" (de Aengwirderweg?) mettertijd een nieuwe kerk bouwen voor de parochie.

Toen in de herfst van 1523 de Bourgondische troepen brandschattend van oost naar west door de grietenij trokken bleef het "sustercloester toe Stenekeerck", inmiddels met behulp van Oldeklooster weer opgebouwd, gespaard (ondanks het feit, dat kort daarvoor de Gelderse hoofdman Peter Speelvoghel - met ruim driehonderd man- nog gebruik had gemaakt van het terrein!). Er zijn aanwijzingen dat het klooster in 1525 weer normaal kon functioneren, zodat het mogelijk is dat de nieuwe kerk voor de parochie kort daarop verzeen is. Deze kerk -met toren- was ten zuiden van de huidige Aengwirderweg gebouwd, even ten noordoosten van het klooster: daar stond zij in 1718 aangegeven op de kaart van Schotanus/Halma.

Na de hervorming (1580) is het klooster waarschijnlijk afgebroken, maar de kerk van Luinjeberd heeft nog geruime tijd dienst gedaan. Op 20 oktober 1745 werd er de laatste doopdienst gehouden. De diensten, eens in de vier weken in Luinjeberd gehouden, gingen nog enige tijd door. Tot 1749 werd meester Ane Jelles regelmatig voor het begeleiden van kerkdiensten in Luinjeberd betaald blijkens het "kerkvoogdij boek van Luinjebert". Na afbraak van de kerk in dat jaar werd de vierde preekbeurt verdeeld: in de winter ging men naar Tjalleberd en in de zomer naar Terband. Op het overblijvende kerkhof van Luinjeberd verrees een nieuw "klockhuis" en ook nu staat er nog een klokkestoel.

Katrijp en Terband

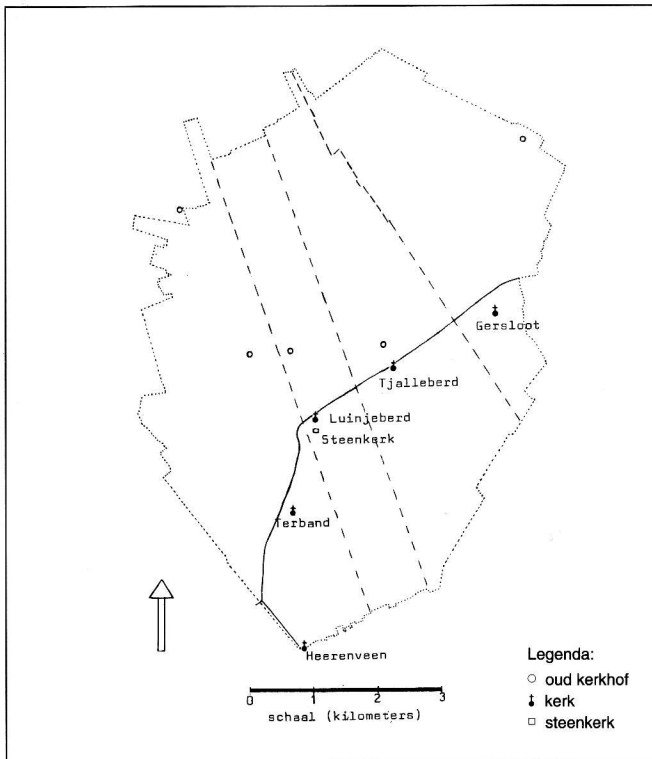
Over het verdwenen dorp Katrijp werd hiervoor al iets gezegd. In 1315 stond er een vanuit Oldeboorn gestichte kerk in het reeds als "Oldekatrijp" aangeduide dorp. Daarnaast was er een "nieuw" Katrijp - "Bant" genoemd - met een eigen kerk. Van lieverlede werden deze twee nederzettingen tot één parochie. Het kerkeland van Bant liep in 1481 tot aan de "Greuwen waell" toe; dit was vroeger onder Katrijp gelegen. In 1491 was Jacobus en in 1518 Reyner pastoor van "Katrijp ende Bant", later wel kortweg Katrynbant genoemd. De versie Opperbant, later verworden tot Terband, is te verklaren als "op ter bant": op de streek (achter de leidijk). De kerk werd na de reformatie in gebruik genomen door de protestanten, waaronder leden van de gegoede familie Crack. In

1638 was de kerk "door de seer groote outheijt ende swackheijt" totaal vervallen en besloot men tot nieuwbouw op dezelfde plaats. Tevens zou een nieuwe school worden gesticht en het overvolle kerkhof worden uitgebreid. De ingezetenen werden extra belast om de kosten te dekken, terwijl grietman Johannes Crack en ook andere vooraanstaande inwoners - inclusief dominee Dominicus Nicolai Ensius - bedragen ineens gaven. De Staten droegen bovendien tweehonderd gulden bij, zodat de herbouw doorgang kon vinden en de oude parochiekerk verdween.

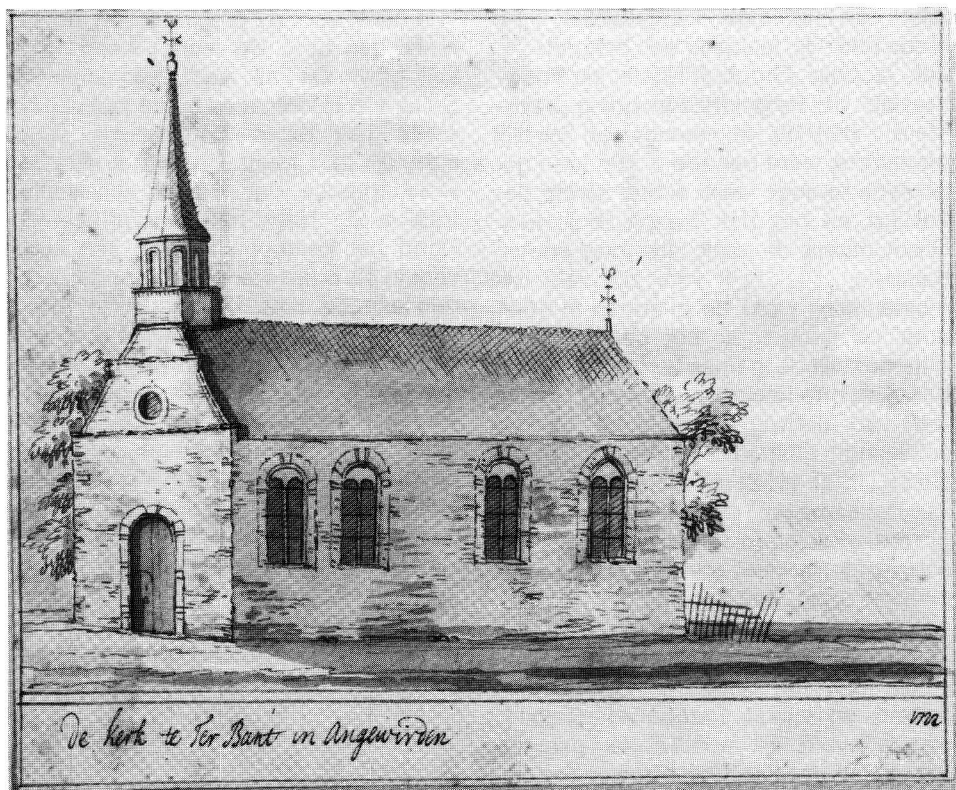
Het bestek van de nieuwe kerk uit 1638 is bewaard gebleven en verschaft ons uitvoerige inlichtingen. Het gebouw werd 70 bij 23 houtvoet (ca. 29,6 cm.) groot en werd van binnen 20 en van buiten 22 houtvoet hoog. Van de afbraak

werden de stenen - zoals gebruikelijk - opnieuw toegepast. De kerkmuur moest vier stenen dik worden, maar indien kloostermoppen werden gebruikt kon met drie worden volstaan. Aan de noordkant werd één en aan de zuidkant werden vier raamopeningen in de muur uitgespaard, terwijl aan de westkant de hoofdingang van zeven (b) bij tien (h) houtvoet kwam. In de grote deur werd een kleinere "klinckets duer" van drie (b) bij zeven (h) houtvoet gemaakt. Het koor werd in de vorm van een half zeskant gemaakt en boven de hoofdingang kwam een "ronde spiegel" (raam) van 5 houtvoet in het rond, met zeven ijzeren spijlen.

Op het muurwerk



1. De plaats van de kerken, oude kerkhoven en het klooster Steenkerk in Aengwirden (naar Eekhoff en Huisman).



2. Jac. Stellingwerf zag de in 1638 gebouwde kerk van Terband zo (1722).

kwamen vijftien dikke grenen balken en het dak telde zeven spanten. In plaats van de oorspronkelijke pannen en latten koos men vijf dagen na de aanbesteding voor een dakbedekking met "goede droge grenen plancken" (30 april 1638), die mr. Haring Saeckes uit Harlingen met leien dekte. De grond werd met "goede blauwe tuijmelaers gefloert" en voorin kwam een grenen portaal achter de grote deur. De benodigde materialen (zand, kalk) werden door de ingezetenen opgehaald bij de "Bansterschans", op de plaats waar de weg uit Aengwirden de Herensloot kruiste; de aannemer was echter wel gehouden hen te helpen. Aannemer was "Gaele Ulckes mr. metselaer ende timmerman", de rond 1600 geboren zoon van de vroegere Heerenveense timmerman Uulcke Wobbes en diens eerste vrouw.

Crack

Het bestek van de kerk van Terband geeft duidelijk aan, dat het gebouw meer allure diende te krijgen dan een gewone dorpskerk, zoals de hierna besproken kerk van Tjalleberd (1626). De aanneemsom bedroeg -inclusief de bouw van een schoolgebouwtje van 20x16x8 houtvoet- drieduizend carolusgulden. Steenhouwer Henricus Schotanus werkte ook aan de kerk, waarbij hij een grote steen met het wapen, de naam en de functie van Johannes Crack leverde. Dit maakt duidelijk wie de drijfveer achter de ambitieuze herbouw was: de invloedrijke grietman van Aengwirden. Zowel de Staten als het Hof van Friesland stelden daarom een gebrandschilderd raam van 25 gulden voor de kerk ter beschikking.

In 1649 besloot Crack dat "zijn" kerk ook nog een torentje moest hebben,

zoals de naburige Luinjeberder kerk reeds had. Hij haalde er een bekende bij: Jan Jacobsz. Groot uit Edam, als bouwmeester van de grietmanswoning Crackstate (1648/49), in Heerenveen verblijfhoudende, werd benaderd. Het toen gebouwde torentje werd echter slecht bevestigd en het dak begon te lekken. Groot moest de zaak later nog komen herstellen. Als dank voor zijn vele bemoeienissen werd de grietman in 1641 door de gemeente "het gehele choor ofte oosteiijnde in onse kercke tot aende bancken ofte heckien vande predicstoel toe" voor eeuwig als grafstede ter beschikking gesteld. Zowel Johannes Crack (1600-1652) als zijn vrouw Anskje van Lycklama (1614-1667) werden er begraven. Hun grafsteen is hier nog altijd aanwezig. De kerk, met het in 1661 geplaatste orgel, verdween echter.

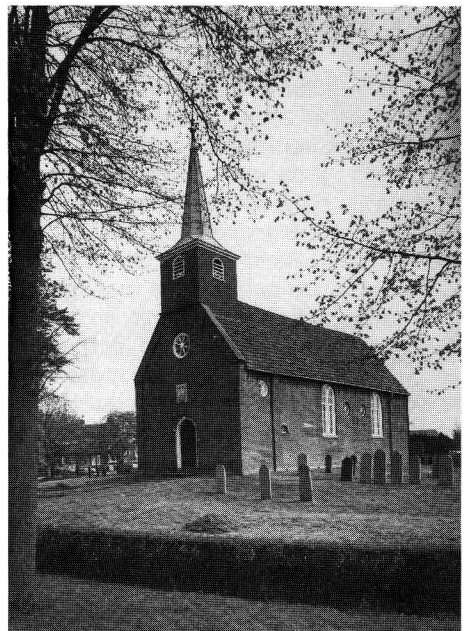
Tjalleberd

De kerk van Tjalleberd, in 1315 genoemd en vanuit Oldeboorn gesticht, was aanvankelijk noordelijker gelegen dan nu het geval is. Ook hier was het opkomende water reden tot verplaatsing naar een plaats ten zuiden van de leidijk (nu Aengwirderweg). Aan het einde van de zestiende eeuw was de kerk, evenals die van Terband, sterk vervallen. In 1594 gaven de Staten honderdvijftig gulden voor de opbouw van de kerken in Aengwirden, maar dat was een druppel op een gloeiende plaat. De kerk van Tjalleberd werd uiteindelijk als eerste afgebroken en door een nieuwe vervangen. Van deze bouw is het bestek bewaard gebleven, zoals dat werd aangenomen door Claes Pijtters en Wijtze Roelofs op 27 juni 1626. De Staten droegen tweehonderd gulden bij in de kosten, die in totaal 990 carolusgulden bedroegen.

Op de oude fundamenten verrees een nieuw gebouw, "met roede tommellaers gefloert" en door negentien steunberen versterkt. De banken en de preekstoel werden naar het voorbeeld van de kerk van Gersloot gemaakt, uitgezonderd een

"viercant" voor de preekstoel en een vurenhouten tafel. De muren werden met kalk gewit. De kalk werd gehaald van de Schans in Heerenveen en de rest van het einde van Sijtse Douweswijk, waarschijnlijk in 't Meer. De kerk kende een klokketorentje, dat middels een wenteltrap in de hoek kon worden bereikt. Rond het kerkhof was nog een muur, waarin als extra werk twee poorten werden aangebracht. De aannemer moest voor het kerkhof tevens twee draagbaren vervaardigen, de een wat groter dan de andere. Het extra werk, bestaande uit verven, metselen en anderszins bedroeg uiteindelijk 205 carolusgulden, zodat aan de aannemers in totaal 1306 gulden en 5 stuivers werd uitgekeerd.

De Staten schonken voor de nieuwe kerk een gebrandschilderd raam van 24 gulden, dat glasmaker Wijbe Wijbes uit Heerenveen leverde. Opvallend genoeg werd in 1645 opnieuw een glas geschonken voor de kerk van Tjalleberd, nu van 25 gulden. Twee jaar later zijn er reparaties aan kerk en school nodig, waarvoor de Staten weer in de buidel



3. De kerk van Tjalleberd uit het zuidwesten. Boven de ingang een gedenksteen van de herbouw in 1742.



4. De S. Annakerk van Gersloot naar een tekening van J. Stellingwerf uit 1723.

tasten: er werd tweehonderd gulden bijgedragen. Het Hof van Friesland schonk nu een raam van 25 gulden.

Gersloot

De kerk van Gersloot, eveneens in de lijst van 1315 genoemd, heeft ooit een merkwaardige verplaatsing ondergaan. Eens zal zij dicht bij die van het verdwenen dorp Rijp hebben gestaan, om later in zuidelijke richting te worden verplaatst. Daar kwam het gebouw op de toenmalige grens met Luxwoude te

staan. Op deze plaats heeft het gebouw - kennelijk gewijd aan S. Anna - nog eeuwen dienst gedaan, ook na de Hervorming. Het oude gebouw verviel echter steeds meer en was uiteindelijk in 1735 niet meer bruikbaar. Het jaar daarop werd het vernieuwd, mede dankzij een bijdrage van honderd zilveren ducatonen door de Staten. Het kerkje kende geen toren, maar er stond een klokkestoel bij die in 1776 - tegelijk met die van Luinjeberd - werd vernieuwd.

Kort na de nieuwbouw te Gersloot

volgden ook twee kerken die hiervoor al ter sprake kwamen: in 1742 Tjalleberd en in 1743 Terband. In de drie aldus vernieuwde kerken werden tot aan het begin van de negentiende eeuw diensten gehouden. Voor de nieuwbouw in Tjalleberd moesten opnieuw de Staten van Friesland in de buidel tasten. Er werd 315 gulden voor uitgetrokken en weer kreeg de kerk gebrandschilderde ramen (twee van 36 gulden). De kerk van Tjalleberd werd in 1825 nog vergroot, zodat de huidige karakteristieke vorm ontstond. De kerk van Gersloot was toen al niet meer in gebruik en bij de overstroming van dat jaar stalde men er vee in. In 1832 bestond het gebouw nog, maar niet lang daarna zal het zijn verdwenen: de inwoners van het dorp kerkten al jaren in Tjalleberd.

Zo kwamen in het kort de verschillende verdwenen kerken van Aengwirden ter sprake. Omdat vooral de verschillende kerken van Terband meer aandacht verdienen dan in dit bestek paste, is een afzonderlijk artikel daarover in voorbereiding.

Bronnen

Archiven in het Rijksarchief in Friesland:
Van Dekama-Van Cuyck-Foeyts Veencompagnie, inv.nr.2082-k.
Hervormde Gemeente Tjalleberd c.a. (ongeinventariseerd)
Nedergerecht Schoterland, inv.nr. M 1 (weesboek) fol.104vo.
Statenarchief na 1580, inv.nrs. Gf50, R56e en M16.
Stukken betreffende Aengwirden, inv.nrs. 1, 2, 29, 59-62, 64, 65, 97, 102-104 en 138.

Literatuur

N.E.Algra, "It register fan de oanbring fan Einjewier (1511)" in: *Us Wurk* 14(1965) 1-12.
D.M.Bunskoeke, "Kerken in Aengwirden" in: *De Neitiid* 1(1986) 30-41.
J.Engelsma, *Volglijst van predikanten (...)*, Leeuwarden 1763.
H.Halbertsma, "Bornego. Bijdrage tot de oudste geschiedenis van het Neder-Boornegebied" in: *De Vrije Fries* 45(1962) 32-67.
K.Huisman, "De okkupaasje fan de Riperkrite" in: *It Beaken* 40(1988) 1-36.
K.Huisman, "Meer dan 1000 jaar woonden al mensen in de Deelen" in: *Friese Koerier* 20 januari 1967.
G.Kramer, ms. over kloosters bij Heerenveen, museum "Willem van Haren te Heerenveen"
S.J.v.d.Molen, "In onze Zuidoosthoek kwamen 20 verlaten kerkhoven voor" in: *Leeuwarder Courant* 15 december 1962.
Nomina geographica Neerlandica IV, Leiden 1899.
P.Sipma (bew.), *Oudfriesche oorkonden* I, 's Gravenhage 1927; no.306 (210-212).
J.Reitsma, "Het klooster Steenkerk in Eangwirden" in: *Friesche Volksalmanak* 1890 27-35.
Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden deel 15, Amsterdam e.a. 1788; 484-487 (hierin wordt echter de toestand van rond 1745 weergegeven!)
O.Vries (bew.), *Oudfriesche oorkonden* IV, 's Gravenhage 1977; no.85 (102/103).
G.A.Wumkes, *Stads- en dorpskroniek van Friesland I*, Leeuwarden 1930.

Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden te Bolsward: oudste straatverlichting en devotiebeeld

In een kleine kapel achterin de St. Franciscuskerk te Bolsward staat een beeld van Maria met kind. Het beeld staat op een zilveren voetstuk en is omkranst door een zilveren troon. Verder is het versierd met allerhande attributen. Deze vier samenstellende delen: beeld, sokkel, troon en versierselen zijn onderwerp van dit artikel.

Het beeld

Het beeld van Maria met kind is 56 cm. hoog en vervaardigd uit eikehout. Het beeld is thans blank hout, maar was ooit geheel beschilderd. In enkele diepe uitsnijdingen, die moeilijk bereikbaar waren bij het 'schoonmaken' van het beeld, zijn nog fragmentjes van polychromie te ontdekken. Het beeld is aan de achterzijde hol en open; de binnenzijde is geheel zwart geblakerd. De reden hiervoor kan liggen in het vervaardigingsproces, maar het kan ook veroorzaakt zijn tijdens de bewogen geschiedenis van het Maria-beeld. Midden op het hoofd bevindt zich een gat, met daarin een prop. Het is nog niet eerder opgemerkt en nooit onderzocht.

De rechter zijkant van de troon waarop Maria zit is gedeeltelijk met gips bestreken en in de eikenhouten kleur gevernist. Maria zit in het midden van de bank op een lang kussen. Ze is frontaal afgebeeld met op haar linker-



1. Bolsward, St. Franciscuskerk. Het beeld van O.L. Vrouw van Zevenwouden in vol ornaat.

arm het Jezuskind, waardoor een strenge symmetrische compositie is voorkomen. Deze verschuiving in de beeldopbouw ten opzichte van de Romaanse

beelden geeft uitdrukking aan de gedachte dat de rol van Maria aan betekenis heeft gewonnen. Haar enige activiteit is niet langer het vasthouden van het kind. De beeldengroep wint aan uitdrukingskracht door de parallel van het gebaar van Maria's 'vrije' rechterhand en die van het kind (beide zijn in dit geval helaas restauraties).

Maria draagt een naar onderen toe wijder wordende tuniek met een kleine halsopening. Van daar valt de stof in tamelijk grof gesneden, onregelmatige plooiën, die dunne stof suggereren. Over de tuniek draagt Maria een 'omslagmantel'. Deze mantel ligt los over de schouders; de slippen ervan gaan onder haar armen door. De rechtermantelslip ligt gedeeltelijk als een brede band op haar buik en hangt langs de scheenbenen af.



2. Paderborn, Erzbischöfliches Diözesanmuseum.
Madonna uit klooster Willebadessen.
Westfaals, ca. 1250.

Het hoofd van Maria heeft grote bolle ogen; de mondhoeken zijn diep uitgestoken, zodat een flauwe glimlach om haar mond ligt. Wellicht is het gezicht in de loop der tijd bijgesneden. Vanuit de scheiding midden op het hoofd valt het dunne, gegroefde kapsel naar achteren op de omslagmantel.

Met de linkerhand heeft Maria een plooi opgepakt van de omslagmantel en daarmee steunt zij het kind op haar schoot. Het kind zit tamelijk hoog en met gespreide knieën. Jezus steekt zijn rechterhand naar voren. De linkerhand houdt hij langs zijn lichaam op de knie. In die



3. Münster, Westfälisches Landesmuseum. Madonna.
Westfaals, ca. 1240.

hand hield hij ooit een voorwerp, dat moet zijn afgebroken. Zijn hoofd staat los op de romp: het is waarschijnlijk van recentere datum. Het is een eenvoudig gebeeldhouwd, kaal hoofdje. Jezus draagt een lange tuniek die vanuit de v-vormige hals visgraatsgewijs plooit.

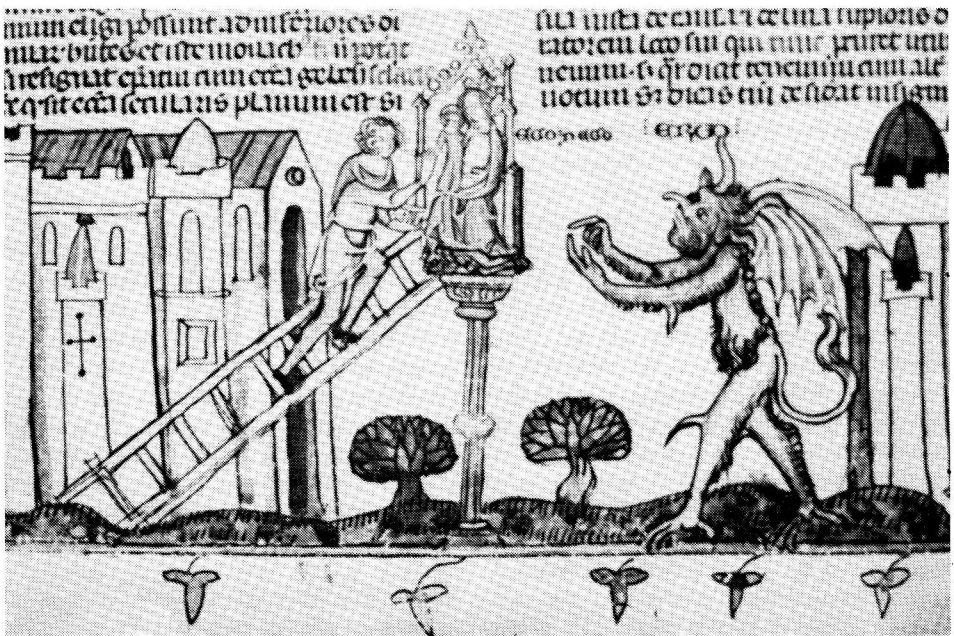
Op grond van de a-symmetrie, kleding en de plooiyal kan het beeld in het tweede kwart van de 13de eeuw gedateerd worden. Gezien de culturele invloed vanuit Westfalen in de noordelijke provincies lijkt een Maaslandse herkomst minder waarschijnlijk, ofschoon houtsculptuur representatiever wordt geacht voor het Maasgebied.¹ In de eerste helft van de dertiende eeuw beïnvloedde de Rijn-Maaslandse en Franse vormentaal die van Westfalen en elementen daarvan zijn ook in beeld aan te wijzen, zoals de hoge zithouding van het kind, de plooiwisseling rond de rechter- en linkerknie van Maria, de zoom langs haar scheenbeenen en de gepolsterde bank. Vergelijking met de Madonna uit het klooster te Willebadessen (Erzbischöfliches Museum, Paderborn) en de

Madonna uit het Westfälisches Landesmuseum te Münster maakt duidelijk dat het Mariabeeld te Bolsward op stilistische gronden moet worden beschouwd als Westfaals.²

Het zilveren voetstuk en de zilveren troon om het beeld dateren uit latere perioden.

Oudste straatverlichting?

In de 13de en 14de eeuw liet men op straathoeken en nissen van kerkmuren lampjes voor beschermheiligen branden.³ In Antwerpen werden crucifixen, met verlichting, op de bruggen geplaatst. In het donker behoedde het flauwe schijnsel de passanten ervoor het water in te lopen. "Zoals er de Lievevrouwebeeldjes op de hoeken der straten waren ter verlichting van de wegen, zo de kruisen op de bruggen. Het is de bekende samensnoering van religieus en sociaal, die de middeleeuwen eigen was. (...) Het waren de geburen, die het licht onderhielden (...)"⁴ Tegen weersinvloeden beschut stonden de beelden opgesteld onder baldakijntjes of in 'kapelletjes'.



4. London British Library MS Roy. 10 E. IV. fol 209v. Madonnabeeld in de buitenlucht in een 'kapelletje'.

tjes'. Men moet hierbij denken aan een soort overkapping aan een muur, of op een kolom.

De opstelling voor het Bolswarder Mariabeeld werd omschreven als een "huisken". De inleiding van het Mirakelboek, dat hierna aan de orde komt, vertelt iets over de lotgevallen van het beeld tijdens de stadsbrand die werd gesticht door de Zwarte Hoop op 19 mei 1515: "Het huisken daar dit beeld in stond, is mede verbrand, zoo is dat beeld uit dat huisken geschooten, nederwaarts in het water."⁵ Het wonderlijk behoud van het beeld was waarschijnlijk de aanleiding om er een waardige kapel voor te bouwen. Het gebouw werd een bedevaartsplaats. Het stond bekend als de 'Kapel op de post' (d.i. brug), want het was "over een water getimmert ende op wegen gefondert."⁶ De keuze van die plaats hield mijns inziens verband met de oorspronkelijke plek van het 'huisken', welke dan een overkapping op een kolom moet zijn geweest en analoog aan de Antwerpse situatie als proto-type van de straatverlichting heeft gediend.

Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden

Ter gelegenheid van het 300-jarig verblijf der Minderbroeders te Bolsward verscheen in 1924 een jubileumgeschrift van de hand van pater R. Burgers ofm. Hierin propageert hij de verering voor het overoude beeld van Onze Lieve Vrouw en laat daartoe gedachtenis-prentjes drukken. In het jubileumgeschrift schrijft de pater: "de ouden van dagen weten nog, dat vroeger het beeld als een 'gekleede' Lieve Vrouw werd tentoongesteld en dat het werd bewaard ten huize van eene godvruchtige Dame, terwijl het enkel voor bijzondere gelegenheden in de kerk werd gebracht."⁷ Terugrekenend zal de schrijver met "vroeger" ongeveer de jaren 1850-1870 hebben bedoeld en mogelijk gold de bewering ook voor lange tijd voordien. Het beeld bevond zich in elk geval sedert 1906 in de oude Franciscuskerk, die in 1847 was ge-

bouwd naar het ontwerp van Th. Molkenboer.⁸

De door pater Burgers heringevoerde naam voor het beeld: 'Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden' sluit aan bij de eertijds voor een wonderdadig beeld gebruikte namen, nl. 'Onze Lieve Vrouw ytt de Sevenwolden' of 'Onze Lieve Vrouw wt de wolden'.⁹ Maar in 1888 [n.b. 'vroeger' bij Burgers!] schreef ds. M.E. van der Meulen, in navolging van de 17de-eeuwse schrijvers, dat het daarmee bedoelde Mariabeeld uit de wijd en zijd bekende Mariakapel op de Post tijdens de Beeldenstorm was vernietigd.¹⁰

Tegenover deze 17de-eeuwse auteurs en de 19de-eeuwse kunstbeschrijving van de stad Bolsward stond een oude "volks"-overlevering, die waarschijnlijk alleen onder het katholieke volksdeel leefde, volgens welke het bedoelde beeld tijdens de Beeldenstorm in 1580 wél op de brandstapel was geworpen, "doch (het) is er ook vanaf gesprongen en toen terecht gekomen in de stadsgracht, waar een schipper het rechttop drijvende vond."¹¹

Eveneens lijken er fragmenten van het zogenaamde Mirakelboek aan de brandstapel te zijn ontsprongen.¹² In dat boek stonden de wonderen opgetekend die zouden hebben plaatsgevonden door tussenkomst van Maria vanwege de verering van het beeld in de Mariakapel op de Post. De originele fragmenten, met wonderen die tussen ±1523 en ±1534 hadden plaatsgevonden, zijn niet bewaard gebleven, maar de verhalen zijn in de loop der tijd diverse malen overgeschreven. De eerste kopiïst van de mirakelfragmenten schrijft circa 1611 in zijn inleiding: "Dit zijn de teekenen en mirakelen die de H. Moeder Gods en de reine Maagd Maria gedaan geeft, door *dit beeld dat hier tegenwoordig staat* (...)."¹³ Het wonderdadig beeld, waarvan de mirakelen helaas de naam waaronder het thans bekend is niet noemen, blijkt dus inderdaad de Beeldenstorm te hebben overleefd en bij de eerste overschrijver

van de wonderverhalen in huis te zijn. Tijdens de "onderduikperiode", vanaf 1580 tot ca. 1900 is de aanwezigheid van het beeld een goed bewaard geheim binnen de geloofskring der katholieken. De devotie voor het beeld kende desondanks een bloeitijd in de 18de eeuw, zowel in de St. Martinusstatie der Jezuïeten als in de St. Franciscusstatie der Minderbroeders.

In 1620 was de kiem gelegd voor het naast elkaar bestaan van de twee staties in Bolsward. Onder druk van vervolging en door overplaatsingen kwam het nogal eens voor dat de statie der Jezuïeten tijdelijk zonder geestelijke verkeerde en de aanwezige Franciscanen beide staties bediende. Vanaf het tweede tot en met het derde kwart van de 18de eeuw zijn beide staties geleid door een eigen ordesgeestelijke: de St. Franciscusstatie door pater Antonius van Gorp (1721-1771) en de St. Martinusstatie door de pater Franciscus Begoden, alias De Coningh (1733-1776). In 1773 hief de paus de jezuïetenorde op. Daaropvolgend, in 1776, publiceerden de Staten van Friesland het plakkaat, waarin werd verordonneerd dat de (ex-)jezuïeten het gewest moesten verlaten. Op wettelijk bevel verliet Franciscus de Coningh met zijn assistent Bolsward na 43 jaar missie. Opvolging mocht alleen geschieden indien de geestelijke een Nederlandse seculiere pastoor (wereldheer) was, dus geen ordesgeestelijke. Ofschoon in 1853 bij het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland de St. Martinusparochie aan de Franciscanen was gegund, werd dat pas in 1876 een feit. Beide parochies werden in 1932 samengevoegd.¹⁴

Devote decoraties

Zoals gezegd bloeide de devotie voor het Mariabeeld weer op in de 18de eeuw. Tot nu toe werd aangenomen dat dit aanving onder pater Franciscus Heesterman (1700-1724) in de statie van St. Franciscus.¹⁵ Het kerkelijk register van de St. Martinusstatie bevat onder

andere een naamlijst van weldoeners en hun geschenken aan de kerk.¹⁶ De aantekeningen, die betrekking hebben op de jaren 1733-1776 zijn van één hand, namelijk van de pater-jezuïet Franciscus Begoden, alias De Coningh. Zij bevatten ook de oudst bekende schenkingen voor het Mariabeeld! Met andere woorden: de wederopbloei van de verering van het Mariabeeld is het eerst aantoonbaar in de statie der Jezuïeten. Echter, de lijst met weldoeners begint in 1724 en er is een opvallende lacune tussen 1724 en 1734. De enige verklaring die ik daarvoor kan geven is, dat deze aantekeningen van vroegere schenkingen uit oudere, niet bewaard gebleven, notities door Franciscus Begoden zijn overgeschreven in het nieuwe boek.

Het is niet ongebruikelijk dat een beeld waarvoor een bijzondere verering bestaat met fraaie gewaden aan te kleden en het te tooien met sieraden. De reden van een schenking kan ook een uiting van dankbaarheid zijn voor een beproefde gunst die aan de vereerde wordt toegeschreven, in de hoop op een gunstige voorspraak. In de 18de eeuw schonken enkele vrouwen het Mariabeeld 17de-eeuwse munten, soms aan een ketting zodat ze omgehangen konden worden. Hierboven is pater Burgers al geciteerd die in herinnering brengt dat het beeld vroeger gekleed was. Van de garderobe van het Mariabeeld is niets bewaard gebleven.¹⁷ In de huidige opstelling is het beeld omhangen door drie rozekransen, twee moderne en vermoedelijk het 'majus rosarium' dat door Pier Jakles in 1754 was geschonken. Maria draagt een zilveren, 18de-eeuwse scepter, zonder merken, en verder een 19de-eeuwse zilveren kroon waarop een onduidelijk meesterteken is geslagen en aan de binnenzijde is geponst: "L. Hette-ma" en "8 juli". Het Kind draagt een kroontje met hetzelfde (onduidelijke) meesterteken en houdt een wereldbol in zijn hand.



5. Bolsward, St. Franciscuskerk. Voetstuk uit 1736 door Egbertus Teeklenburg. Voorstelling met fontein.

Op een voetstuk

Behalve van kleine attributen werd het Lieve Vrouwebeeld in de 18de eeuw voorzien van drie voetstukken, waarvan slechts één tot nu toe bekend was.

De naamlijst van weldoeners vermeldt: "Anna Mintes et Akke Gosses donavere oratorio Societatis JESU pedestallum ligneum deauratum cui innitur D. Virginis effigies, constitit 5 florenis." De datering van de schenking is onduidelijk: 31 juli 1724 of (kort) daarna, in ieder geval vóór 1734. Het voetstuk is niet bewaard gebleven, maar bestond vermoedelijk nog in 1819.¹⁸ Desondanks werd in 1736 het vergulde houten voetstuk dat het beeld van de Maagd droeg vervangen door een kostbaar zilveren voetstuk: "A° 1736 ex aere proprio confecta est basis imaginis Dei partibus argentea nullus communitatis contribuit. Constitur 77-6-8 Argenteum 49-6-8, Forma 28-0-0". Vrij vertaald: In 1736 is



6. Bolsward, St. Franciscuskerk. Voetstuk uit 1736 door Egbertus Teeklenburg. Voorstelling van een zinkend schip.

uit eigen kas vervaardigd de zilveren sokkel van het Moeder Godsbeeld. Niemand van de gemeenschap droeg er aan bij. Het heeft gekost 77-6-8, waarvan voor zilver 49-6-8 en vorm 28-0-0.¹⁹ De 'eigen kas' is dus die van van pater Franciscus Begoden geweest. Enkele jaren geleden werd op de kerkzolder een sokkel teruggevonden, die niet anders dan dit reeds verloren gewaande voetstuk blijkt te zijn. Hij is ongeveer 25 cm. hoog en drie vlakken zijn voorzien van geciseleerde voorstellingen. Op het middenpaneel is een Maria-monogram aangebracht, waaronder een doorboord hart. Op het linkerpaneel staat een fontein, bestaande uit twee boven elkaar geplaatste bassins met spuwvers. Het rechter paneel bevat een voorstelling van een dwarsgetuigd schip dat in de golven verdwijnt, terwijl Maria en kind in een wolk verschijnen. Het voetstuk is duidelijk gemerkt met het stadskeur van Bolsward, jaarletter A (1736) en het mo-

nogram ET, het meesterteken van Egbertus Teeklenburg.

Het houten voetstuk waarop het beeld tegenwoordig staat is 24 cm. hoog en met zilver bekleed. De maten en de decoraties zijn vrijwel exact gecopieerd naar het vorige voetstuk, met uitzondering van de zijvlakken. Het middenvlak bevat eenzelfde Mariamonogram. Op het rechter zijvlak staat de voorstelling van de stigmatisatie van St. Franciscus; op het linkervlak de afbeelding van de geknielde H. Antonius van Padua met Christuskind en lelietak. De letters 'N' en 'S' in de namen van de heiligen zijn spiegelbeeldig uitgevoerd. Voluten, waarop een zilveren strip is bevestigd scheiden de vlakken. De linker voluut is beschilderd; op de rechter voluut zijn de letter 'P.J.' geponst. Op een oude foto in het bezit van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent is het beslag op de linkervoluut nog aanwezig en daarop staan de letters 'M.J.'. De letters 'M.J.' en 'P.J.' blijven raadselachtig: wanneer, door wie en waarom ze zijn aangebracht blijft tot op heden onduidelijk. Het is verleidelijk hierin de initialen van schenkers (Pier Jakles?) te zien.

Het voetstuk is volgens de inventarislijst van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (Utrecht, 1973) gemerkt met het stadsteken van Leeuwarden en het meesterteken in de vorm van het monogram HM. Indertijd werd de troon toegeschreven aan Hylke Martens uit Kollum.

Twee vragen dringen zich op. Ten eerste: Heeft Hylke Martens inderdaad het voetstuk gemaakt? Ten tweede: Waarom werd dit tweede voetstuk vervaardigd, terwijl de voorgaande nog intact en bewaard is?

Om de eerste vraag te kunnen beantwoorden, heb ik gezocht naar het meesterteken. Ik kon dit niet terugvinden en vraag me af of het gegeven misschien kan berusten op een (administratieve) verwisseling met een ander voorwerp. Is het ook niet merkwaardig dat men voor

het vervaardigen van het voetstuk de opdracht verleent aan een zilversmid zo ver van huis? In een geloofsreden kan het motief liggen, maar daarover is mij niets bekend. Hylke Martens, wiens meesterteken bestond uit een gekroond (!) monogram HM werd geboren in 1721 en was in 1771 reeds meester. Uit dat jaar dateert zijn vroegst bekende werk: een doopbekken voor de Hervormde kerk te Kollum dat het keur van Leeuwarden draagt. Maar er is een andere monogrammist die ook in aanmerking lijkt te komen: een anonieme zilversmid, wiens meesterteken bestond uit een óngekroond monogram HM. Aan hem wordt de bodebus van Sneek toegeschreven die in 1757 werd vervaardigd.²⁰ En exact dat merk stond overgetekend in de inventarislijst bij het voetstuk van het Mariabeeld.

Ter beantwoording van de tweede vraag dient men vast te stellen dat de datering 'ca. 1770' een schatting is. Zoals hiervoor reeds is aangetoond, bloeide de devotie voor het Mariabeeld in de St. Martinusstatie der Jezuïeten. Deze orde werd in de jaren 1773-1776 op non-actief gesteld. Het is mijn hypothese dat het beeld, nadat de statie niet meer door een ordesgeestelijke maar door een seculier werd geleid, door of met de behoeders ervan 'verhuisde' naar de statie der Minderbroeders. Deze 'translatio' van het beeld werd vermoedelijk bekrachtigd door de schenking van een nieuw voetstuk, dat een copie is van het oude maar waaraan nieuwe elementen toevoegd zijn, die het in de Franciscaanse traditie bedden. De gift van de sokkel vond plaats in de aanvangsperiode van pater Bernardus Bolmer (1771-1804). De keuze voor de afgebeelde heiligen kunnen als volgt worden verklaard: Franciscus is de heilige stichter van de orde der Minderbroeders en Antonius is een van de belangrijkste heiligen van de orde. Bovendien was het de naam van Bolmers overleden voorganger: pater Antonius van Gorp.

Kennelijk vond men het voetstuk voor het Mariabeeld op den duur wat kaal. Men zocht naar een mogelijkheid om het op een voetstuk verheven beeld waardig te omhullen.

De troon van Camille Esser

De aanschaf van de troonzetel werd *en passant* betrokken in de briefwisseling over de aanschaf van een nieuw hoofdaltaar in de oude Franciscuskerk. Het atelier Eccles-Art van G. van der Kalcken uit Haarlem dat reeds in 1908 zijaltaren had vervaardigd bracht dan ook voor het hoofdaltaar een offerte uit. De aartsbisschop van Utrecht vond *f* 6000,= te veel en meende dat er met de vrijwillig bijeengebrachte som (*f* 5500,=) "een zeer net altaar geleverd kan worden".²¹ Vervolgens werd het atelier van C. Esser te Weert verzocht een ontwerp te leveren. Na een zware concurrentiestrijd, die Van Kalcken tot wanhoop bracht, verwierf Esser uiteindelijk de opdracht voor het hoofdaltaar.

Het edelsmeedbedrijf, waarvan de officiële naam luidde 'Kunstwerkplaatsen Esser', werd in 1838 gesticht en tot 1938 geleid door leden uit het geslacht Esser.²² De stichter van het bedrijf, Hubert Esser, beëindigde zijn werkzaamheden in 1892, waarna de werkplaats werd voortgezet door zijn 47-jarige zoon Camille, die in het atelier tot goudsmid was opgeleid. In de eerste drie decennia van deze eeuw kende de firma Esser een bloeiperiode onder leiding van Camille

en zijn zoon Henri. De waardering voor de kwaliteit van hun werk werd in 1909 bekrachtigd door de toestemming tot het voeren van het Koninklijk Wapen.

In een brief, gedagtekend Weert 14 mei 1910, wordt behalve over het hoofdaltaar ook gesproken over het Mariabeeld: "(...) zoodra ik na de meimaand het beeld met voetstuk hier heb zullen wij eerst zien hoe wij eene prachtige zetelstoel het best kunnen aanbrengen (...)." ²³ De opdracht moet in de zomer of herfst zijn uitgevoerd, want op 1 november wordt een nota uitgeschreven voor de zilveren troonzetel ad *f*445,= waarvan na aftrek voor ontvangen oud zilver ter waarde van *f*145,= resteerde te betalen *f*300,=.

Het werk is gesigneerd op het basement van de troonpost rechtsvooraan: "Camille Esser Fec(it) 1910". De onderdelen van de troon zijn gemerkt met het meesterteken van Camille Esser, bestaande uit de initialen CE.

De troon is een assemblage van architectuurmotieven: zuilen met kapitelen, kruisbloemen, pinakels en een gotische raamtracering. De neo-gotische stijl, waarin de troon is vervaardigd, gold tot in het eerste kwart van deze eeuw als vrijwel enige voor katholieke kerkelijke kunst toepasbare stijl.

De troonzetel omsluit de bank en de daarop gezeten figuren van Maria met kind: er is een opvallende gelijkenis ontstaan met de afbeelding uit het handschrift in Londen!

Noten

1. Zie ook: D. van Weezel Errens; *Middeleeuwse beelden uit Friesland*, (doct. scriptie Kunstgeschiedenis R.U.G., Leeuwarden, 1987), pp. 36-43
2. Ch. Klack-Eitzen; *Die thronenden Madonnen des 13. Jahrhunderts in Westfalen*. Reeks: Denkmalpflege und Forschung in Westfalen, Bd. 6 (Bonn, 1985), pp. 16, 57, 61, 62. Op pagina 16 rekt de schrijfster het beeld ongezien, maar op gezag van D.P.R.A. Bouvy (*Middeleeuwse Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, 1947) tot de Maaslandse beelden. Gezien haar verdere betoog lijkt mij deze mening onhoudbaar.
3. H. Besselaar; *Het licht der lamplantaren. Kleine geschiedenis van de straatverlichting*. (Amsterdam, 1969), p. 9.
4. F. Prims; De Christus van de Meri (in de tentoonstelling van Kerkelijke Kunst). In: *Antwerpiensia*, 19de reeks (Antwerpen, 1949), pp. 33-36. En: F. Prims; Het kruisbeeld op het Falconplein. In: *Idem*, pp. 37-42, cit.: p. 39.
5. S. Laansma, J. Visser; It Boalsarter Mirakelboek fan ûs Leaf Frouwe fan Sawnwalden. In: *Folkskundich Jierboek*, dl. 1 (1966), p. 8.
6. P. Winsemius; *Chronique ofte Historische geschiedenis van Vrieslant* (Franeker, 1622), Beschrijvinghe der Steden: Bolswert, f. ongenummerd.
7. R. Burgers OFM; *De Statie der paters Minderbroeders te Bolsward*, (Groningen, 1924), p. 35.
8. J. Kalf, *De katholieke kerken in Nederland* (Amsterdam, 1906), p. 156.
9. R.A. Leeuwarden, *Archief Prov. Bibl. van Friesland*, Hs. 65 M, f. 18r. Het handschrift is gedateerd 1613. P. Winsemius; *Chronique ofte Historische geschiedenis van Vrieslant* (Franeker, 1622), Beschrijvinghe der Steden van Vrieslant: Bolswert, f. ongenummerd. Chr. Schotanus; *Beschrijvinghe van de Heerlyckheydt van Frieslandt*, (1664/Reprint Amsterdam-Leeuwarden, 1978), p. 236.
10. M.E. Van der Meulen; *Bolswards Kunst en kunstgeschiedenis*, (Bolsward, 1888), pp. 23-24. R. Burgers OFM; a.w., pp. 23, 24.
11. J.A.F. Kronenburg; *Maria's heerlijkheid in Nederland*, 9 Dln. (Amsterdam, 1904-1931), Dl. 6 (1909), p. 433.
12. H.A.M. Andela; Het Bolswarder mirakelboek van O.L. Vrouw van Sevenwouden, Herkomst - geschiedenis - vermoedelijke auteur. In: *It Beaken*, Dl. 35 (1973), pp. 145-151.
13. S. Laansma, J. Visser; a.w. in: *Folkskundich Jierboek*, Dl. 1 (Leeuwarden, 1966), p. 8: Aanhef. H.A.M. Andela; a.w. in: *It Beaken*, Dl. 35 (Leeuwarden, 1973), p. 138.
14. H.C. Kessler OFM; *Inventaris van de archieven van de statie/parochie van de H. Franciscus te Bolsward etc.* Uitgave Franciscaans Archivariaat in Nederland. (Utrecht, 1986), Inleiding, m.n. pp. 7,8,14-17.
15. R. Burger OFM, a.w., p. 22. H.C. Kessler OFM, a.w., p. 7.
16. Bolsward, Gemeente archief. *Archieven van de statie/parochie van de H. Franciscus etc.* Inv. nr. 808: Liber Baptizorum lunctorum [Benefactorum] et inunctorum, f. 43-49.
17. Bolsward. Gemeente Archief. *Archieven van de statie/parochie van de H. Franciscus etc.*, Inv. nr. 789. Zie ook inv. nr. 563, p. 2r: Twee (zwart zijden gebloemde kleedtjes) voor onze L. Vrouwe. Agt divers gecouleurde kleedtjes voor O.L. Vrouwe. (p. 2v): Drie sluiertes met kant voor O.L. Vrouwe.
18. Bolsward, Gemeente Archief. *Archieven van de statie/parochie van de H. Franciscus etc.*, Inv. nr. 563, p. IV: Een (verguld) voetstuk onder Onze L. Vrouwe.
19. Bolsward, Gemeente archief. *Archieven van de statie/parochie van de H. Franciscus etc.*, Inv. nr. 808, f. 49.
20. E. Voet jr; *Merken van Friese goud- en zilvermeden*. (Amsterdam-Leeuwarden, 1974, tweede herziene en vermeerderde druk), nrs. 271, 319, 465, 696. Onder de zilversmeden die als meesterteken het monogram HM gebruiken, vindt men ook Hendrik Willem Monsma geboren te Bolsward en in 1726 meester, werkzaam te Leeuwarden alwaar hij in 1759 overleed. Verder nog de Harlinger zilversmid Hendrik Merkelbach, geboren in 1754 en in 1807 als meester ingeschreven.
21. Bolsward, Gemeente Archief. *Archieven van de statie/parochie van de H. Franciscus etc.*, Inv. nr. 475. Brief dd Utrecht, 10 september 1909.
22. J.P.W.H.A. van Rijen; *Kunstwerkplaatsen Esser: 1838-1938*. (z.pl.; z.j.), Tentoonstellingscatalogus Museum 'Jacob van Horne', Weert (1987).
23. Bolsward, Gemeente Archief. *Archieven van de statie/parochie van de H. Franciscus etc.*, Inv. nr. 475.

Herkomst van de foto's:

- Groningen, Liturgisch Instituut: Afb. 1.
Ch. Klack-Eitzen; Die thronenden Madonnen des 13. Jahrhunderts. In: Denkmalpflege und Forschung in Westfalen, Bd. 6 (Bonn, 1985): Afb. 2, 3.
A. Legner, Bilder und Materialien in der spätgotischen Kunstproduktion. In: Stadel Jahrbuch. N.F. Bd. 6 (München, 1977): Afb. 4.
D. van Weezel Errens: Afb. 5, 6.

Stichtingsnieuws

Van de Voorzitter

Restauratie programma

Van het Ministerie van W.V.C. ontvingen wij verheugende brieven waarin de restauratieplannen van onze kerken te Uitwellingerga, Britsum en Boer werden goedgekeurd en de subsidiabele kosten werden vastgesteld.

Deze subsidiabele kosten zijn het uitgangspunt voor het financierings- of betalingsplan per kerk. Zoals bekend neemt het Rijk, via de gemeentelijke jaarbudgetten 80% van deze subsidiabele kosten voor haar rekening; het Provinciaal bestuur van Friesland volgt met 10%, zodat voor de Stichting Alde Fryske Tsjerken 10% overblijft.

Maar dan zijn wij er nog niet, daar de niet-subsidiabele kosten geheel voor onze rekening komen. Voor het plan van de kerk te Uitwellingerga zijn deze niet-subsidiabele kosten f 137.000. Er zal dus een beslissing moeten worden genomen welke onderdelen boven de subsidiabele kosten worden opgedragen en welke onderdelen in een later stadium aangepakt worden.

Voor de kerk te Britsum is er nog een probleem meer. De gemeente Leeuwarderadeel heeft beperkte budgetten, zodat het totale restauratieplan in twee of drie fasen moet worden uitgevoerd. Er zal veel overleg nodig zijn om deze restauratie financieel rond te krijgen.

Tenslotte: Boer. De gemeente Franekeradeel heeft pas budgetten ter beschikking in de periode 1995-2000, zodat dit niet urgent is. Wel zijn door het Ministerie van W.V.C. de subsidiabele kosten vastgesteld.

Omtrent het restauratieplan van de kerk te Jubbega/Schurega is geen bericht ontvangen; wij gaan ervan uit dat over deze kerk in 1992 pas beschikt wordt, zodat daarna het financieringsplan kan worden gemaakt.

Al met al veel werk en overleg voor

we deze restauraties daadwerkelijk aan kunnen vangen. Wij rekenen zeker op een start van de kerk te Uitwellingerga voor april 1992; misschien weten wij dan ook meer over de restauratie van Britsum.

Een inpassing van de restauratie van Jubbega/Schurega in voorjaar 1993 kan tot de mogelijkheden behoren mits wij in 1992 bericht krijgen van het Ministerie van W.V.C. dat het plan is goedgekeurd en de subsidiabele kosten zijn vastgesteld.

B.H.H. Muller

Van de Secretaris

Nieuwe samenstelling Plaatselijke Kommissie Finkum.

Voorzitter:

Secretaris: J.D. ten Napel
Holdingawei 41, 9053 LT Finkum, tel. 05109-2147

Penningmeester: Mevr. H. Edzes-Miedema

Leden: Dhr. A. Atema en Dhr. B. Wielen-
ga, Mw. T. de Groot-Lep

Van de Penningmeester

Bij de aanbieding van de C.D. te Bolsward mocht de Stichting van de volgende sponsors een gift aan geld ontvangen:

Grafisch Bedrijf Hellinga, Leeuwarden
Friesland Bank, Leeuwarden
Onderlinge Verzekering Maatschappij
Donatus u.a. 's Hertogenbosch
Bouwbedrijf Talsma, Peins
Architectenbureau S. Lautenbach, Bols-
ward
Bouwbedrijf Bleeker b.v., Bolsward
J.J. Vellema en Zn., Installatiebedrijf-To-
renuurwerken-Klokluidapparaten, Blija
Monumentenwacht Friesland, Inspekte-
ren om verval te voorkomen, Leeuwar-
den

Frans van der Hauw, Orgel en Piano-handel, Bolsward

Kijlstra en Brouwer, Bureau voor architectuur en restauratie b.n.a., Beetsterzwaag

Boersma Schilders en interieurverzor-gers, Ternaard-Holwerd

Bouw 75 bv. Restauratie aannemersbe-drijf, Workum

Hankel's Technisch Bedrijf, Oosterlittens Pranger-Rosier Installaties b.v., Dok-kum, Leeuwarden, Drachten, Schier-monnikoog

bv. Aannemersbedrijf De Haan en Zn., Dokkum

Bakker en Timmenga BV., Leeuwarden.

Hartelijk dank hiervoor!

Van het Bureau

Draagtassen

De Stichting heeft in haar P.R. winkel milieuvriendelijke draagtassen te koop.

De tassen hebben een afmeting van 41 bij 36 cm. en zijn verkrijgbaar in de kleuren blauw en wit.

Op de tas is het embleem van de Stichting aangebracht (kerk en toren) met de naamgeving.

De tassen zijn van een dikke soort katoen en liggen lekker in de hand. Heel gemakkelijk mee te nemen als u bood-schappen doet, daar de tas in uw бага-ge een kleine plaats vraagt.

Deze tas kunt u bestellen voor f 5,90 (inklusief porto-kosten) op gironummer 314.58.06.

U kunt ze ook kopen tijdens onze ex-cursie-tochten en tevens bij ons buro verkrijgen voor f 3,50.

Nu bestellen betekent morgen mak-kelijker boodschappen doen, ja toch?

Compact Disc

Nogmaals willen wij onder uw aan-dacht brengen, dat deze C.D. nog niet uitverkocht is, al loopt de verkoop voor-

spoedig. (zie hiervoor ook het artikel C.D. aanbidding Bolsward).

U kunt de C.D. bestellen door f 33,25 (inklusief porto - verpakking) over te maken op gironummer 314.58.06 t.n.v. Stichting Alde Fryske Tsjerken.

Ook kunt u de C.D. afhalen bij ons kantoor aan de Eewal te Leeuwarden.

Wij wensen U veel luistergenot!

Kalender 1992

De verkoop van de kalender loopt zeer goed, maar niet iedere donateur heeft er een besteld.

U kunt dit alsnog doen door f 12,50 over te maken op gironummer 314.58.06 en wij sturen u direkt zo'n prachtige kalender met Friese kerken en hun interieur toe. Zeer de moeite waard deze kalender in uw bezit te hebben of eventueel kado te doen.

Ook kunt u de kalender afhalen bij ons kantoor aan de Eewal te Leeuwar-den.

U bent een heel jaar "bij de tijd"!

Kaarten

De Stichting heeft een aantal nieuwe kaarten laten aanmaken, te weten:

- 1 Bornwird - exterieur
- 2 Bornwird - ingangspartij
- 3 Britswerd - exterieur
- 4 Britswerd - ingangspartij
- 5 Finkum - exterieur
- 6 Zweins - exterieur
- 7 Allingawier - exterieur
- 8 Hijum - exterieur
- 9 Katlijk - exterieur
- 10 Uitwellingerga - exterieur
- 11 Beers - interieur
- 12 Beers - exterieur
- 13 Goïngarijp - klokkestoel
- 14 Goïngarijp - gebrandschilderd raam
- 15 Westhem - exterieur
- 16 Hogebeintum - interieur
- 17 Hogebeintum - exterieur

- 18 Terband - exterieur
- 19 St. Jacobi Parochie - exterieur
- 20 St. Jacobi Parochie - orgel
- 21 Boksum - orgel
- 22 Blessum - orgel
- 23 Nijeholtwolde - klokkestoel
- 24 Kortezwaag - exterieur

Bij de kerkvoogdijen en bij ons zijn de volgende nieuwe kaarten in voorraad:

- 1 Mantgum - exterieur (zuid)
- 2 Mantgum - exterieur (noord-oost)
- 3 Mantgum - interieur preekstoel
- 4 Mantgum - interieur
- 5 Schillaard - alleenstaande toren
- 6 Edens - exterieur
- 7 Edens - interieur
- 8 Lutkewierum - exterieur
- 9 Lutkewierum - interieur
- 10 Wommels - exterieur
- 11 Wommels - interieur
- 12 Roodhuis - R.K. kerk exterieur
- 13 Roodhuis - idem interieur
- 14 Roodhuis - idem altaar
- 15 Roodhuis - idem gebrandschilderd raam barmhartigheid

Alle kaarten zijn verkrijgbaar bij de Stichting Alde Fryske Tsjerken, Eewal 86-3 te Leeuwarden à f 1,25 **exclusief porto kosten**. Gironummer 2207600.

Haal Uw kerk in huis!

Van de Excursiekommissie

Voorjaarsexcursie 1992

De voorjaarsexcursie zal worden gehouden op 21-3-1992. Bezocht zullen worden de Hervormde kerk, de Doopsgezinde kerk en de Rooms-katholieke kerk te Harlingen en tevens het Museum Hannemahûs.

Wilt u zich vroegtijdig aanmelden om teleurstelling te voorkomen?

De kosten bedragen f 18,— per per-

soon, inclusief het mapje dat u de nodige informatie verschaft.

Met eigen vervoer is de prijs per mapje f 6,—.

U kunt zich aanmelden via overmaking van het bedrag op gironummer 36.90.669 t.n.v. de Excursie kommissie "Stichting Alde Fryske Tsjerken."

Sprankelend concert in Bolswarder Martini

Vele aanwezigen hebben woensdagavond 29 mei j.l. genoten van het presentatie-concert van een nieuwe C.D. met orgelmuziek in de Martini-kerk te Bolsward.

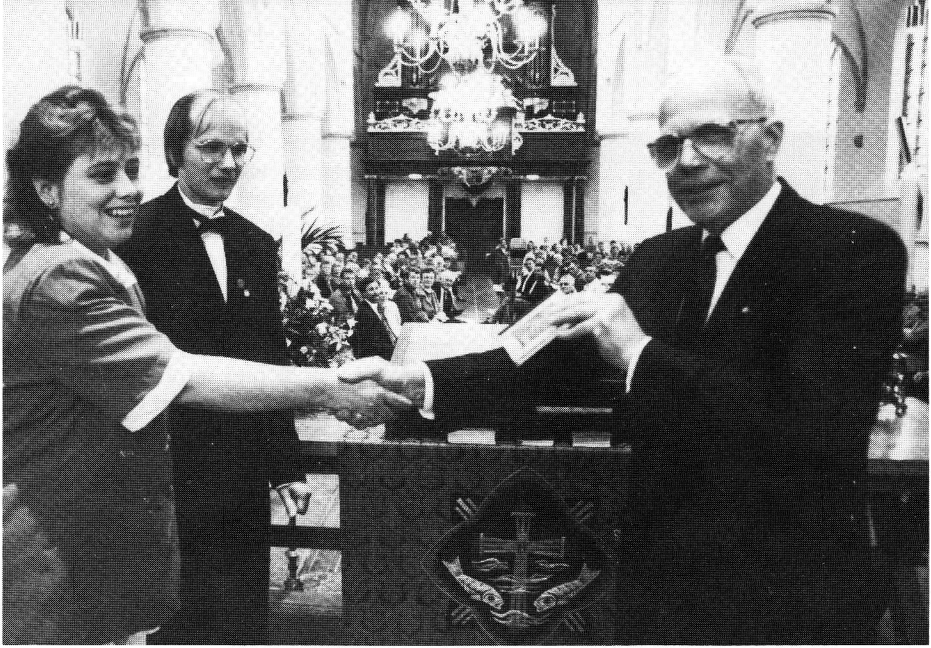
Organist Frans van der Hauw te Bolsward liet verschillende composities, in het klassieke en populaire genre, horen van de door hem vol gespeelde C.D., waarvan de opbrengst bestemd is voor de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

Ir. B.H.H. Muller, voorzitter van de Stichting, sprak zijn voldoening uit over de totstandkoming van deze C.D. Hij preeste de initiatiefnemers. "De grote zorgen die er zijn om oude kerkgebouwen in stand te houden, vanwege het uitblijven van rijkssubsidies, kunnen ons ontmoedigen. Maar deze C.D. - met zijn mooie muziek - is een nieuw initiatief om het werk van onze Stichting bekend te maken en levert tegelijkertijd een bijdrage aan de onderhoudskas van onze monumentale kerken."

De heer U. Zwaga, bureauhoofd van de Stichting, bedankte de sponsorende bedrijven voor hun geldelijke steun, die deze concertavond mogelijk maakte. Hij bood de werkers aan de C.D. een boeket bloemen aan.

In de pauze werd de Martini-kerk bekeken, met haar prachtige koorbanken, muurschilderingen en andere bijzondere details.

Organist Frans van der Hauw liet na de pauze zijn vingers opnieuw over de



Links echtpaar Van der Hauw en voorzitter B.H.H. Müller

(foto Bolswarder Nieuwsblad)

toetsen van het beroemde Hinsz-orgel glijden. Zijn voortreffelijke wijze van spelen deed de muziekklinken stereofonisch langs de gewelven van de Bolswarder Martini ruisen.

Een warm applaus en een woord van

dank aan de organist onderstreepten de waardering voor zijn orgelspel.

D. Gerbens

Bij een reünie

Het komt in Friesland steeds meer voor dat een reünie wordt gehouden van huidige en vroegere inwoners van een plaats. Sommige plaatsen kennen zelfs jaarlijks weerkerende bijeenkomsten van deze aard.

Ook in het dorp waar ik geboren en getogen ben werd tot een reünie besloten. Een klein afgelegen dorp - de weg loopt dood - waar nooit meer dan zo'n 200 mensen hebben gewoond. De impuls ging uit van enkele oud-dorpsgenoten en ik voelde mij verguld met hun uitnodiging in de commissie van voorbereiding zitting te nemen.

Wij kwamen bijeen in het huis van één van de bewoners van het dorp die eveneens bereid was gevonden de commissie te bemannen. Het bleek een heldere zomeravond te zijn en ik besloot eerder af te reizen om voor de aanvang van de vergadering de familiegraven op het kerkhof te bezoeken.

De kerk ligt op een terp. Het kerkhof is aan alle kanten enigszins hellend. Daar liggen de overleden dorpsgenoten



Graf van de Vliegers van de R.A.F. op de alg. begraafplaats te Mieslum (U.Z.)



Grafzerken op de algemene begraafplaats te Hieslum

begraven, overwegend aan de zuidzijde van de kerk en allemaal met het gezicht naar het oosten, de richting waaruit zij het heil verwachtten. De boeren liggen in het algemeen het dichtst bij de kerkmuur, de arbeiders en “winkellju” lager.

Zo’n veertig jaar geleden heb ik het dorp de rug toegekeerd. Naderhand ben ik diverse malen teruggeweest, maar erg weinig op het kerkhof. Bijna elke grafsteen vormt een herinnering aan een bekende.

Jan en Sjouk liggen er vredig naast elkaar, terwijl iedereen wist dat ze “koe-nen as hûnen en katten.”

Ook voor “grutte Ale” (2 meter lang) kon blijkbaar een geschikte kist worden gevonden. En daar ligt Boukje die op vijfjarige leeftijd in een teil met heet water viel en aan de verwondingen overleed. Zij was enkele jaren jonger dan ik en de eerste dode die ik zag.

Opvallend is dat steeds meer opschriften op de stenen in het Fries luiden.

Langs het kerkpad aan de noordzijde

is het niet druk. Er is slechts één steen met de namen van de Canadese oorlogsvliegers Owen en Buntin, wier bommenwerper in de nacht van 12 mei 1943 neerstortte in het dorpsgebied. Een goed verzorgd graf, evenals de meeste andere. Zij horen erbij, en toch weer niet helemaal. Zij zijn wel bij de dorpelingen begraven, maar niet temidden van. Wie naar de kerk gaat passeert dit opvallend graf met een scheur door de opstaande steen. Daarmee wordt gesymboliseerd dat hun jonge leven onverwacht scheurde. Het is slechts één van de symbolen van het kerkhof. Op de meeste stenen zijn symbolen van verleden, heden en toekomst te vinden. Er zijn treurbomen, kruisen, palmtakken, lauwerkransen, hugenotenkruisen en nog veel meer afgebeeld op de zerken.

Er is zelfs een steen met de vorm van een gebroken griekse zuil. De verscheidenheid, ook in de opschriften, is groot. Ik ervaar het bezoek als een reünie. Hier zijn geen wegblijvers!

Of toch..... Bij nader inzien mis ik enkele namen. Zij waren zo met het dorp en hun familie op het kerkhof verbonden dat ik mij nauwelijks kan voorstellen dat zij ergens anders zijn begraven. Crematie, schiet mij ineens te binnen. Ja, dat moet het zijn.

Van verschillende mensen weet ik inmiddels dat zij niet zijn begraven. Dit zijn de wegblijvers. Hun namen komen in het dorp niet meer voor. De familiegraven beginnen gaten te vertonen, er zijn “missing links”.

Het kerkhof vertelt de ingewijden een stuk historie van het dorp. Over hoe de mensen leefden, dachten en geloofden. Hoe meer afwezigen, hoe minder interessant het kerkhof wordt voor de levenden. Ook hier dreigt het dorp te ontvolken. De doden die worden gecremeerd worden anoniem.

Staan wij er wel eens bij stil, dat kerkhoven eigenlijk ook monumenten zijn, net als de meeste kerken? Zij behoren bij een stuk levensovertuiging en

culturele traditie die niet verloren mogen gaan.

Het gros van de kerkhoven wordt door de kerkvoogdijen goed onderhouden. Gelukkig!

De kerkhoven met hun "meubilair" zullen de nodige aandacht moeten hebben. Ook van de Stichting Alde Fryske Tsjerken, waar dit nodig zou zijn. Het is een verantwoordelijkheid voor ons allemaal.

De reünie met de levenden was nadien een belevenis, maar die met de doden eerder niet minder. De banden zijn versterkt. Verrijkt en tevreden ben ik van beide huiswaarts gekeerd.

H.T. Algra

Van de Excursiecommissie

De najaarsexcursie

De najaarsexcursie van de Stichting Alde Fryske Tsjerken werd op 5 oktober j.l. gehouden. Bezocht werden vijf kerken in de zuidoosthoek van Friesland. Dat waren de Hervormde kerken van Donkerbroek, Drachten, Duurswoude en Oosterwolde en de Doopsgezinde kerk van Drachten.

Het fraaie najaarsweer zorgde voor een aangename tocht. Er werd met drie bussen gereden en inclusief degenen die met eigen vervoer de kerken hebben



Alg. begraafplaats Hieslum (U.Z.)

Rectificatie

De opmerkelijke lezer zal het niet ontgaan zijn, dat er iets misgegaan is met de paginering van het April-nummer in de nieuwe ringband. De bladzijden waren doorgenummerd en bovendien van een onjuiste bandaanduiding voorzien. Wij hopen deze fout enigszins te herstellen door dit December-nummer van de juiste paginering te voorzien.

Venia sit!

bezoekt, kan het aantal op 350 worden geraamd.

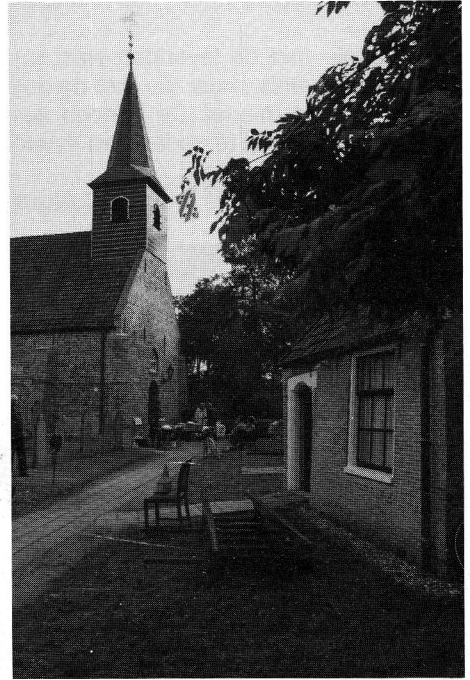
Ondanks het feit dat in het algemeen de kerken in Drachten als een hoogtepunt van deze tocht kon worden beschouwd, terwijl de overige kerken bekend staan als meer eenvoudige godshuizen, waren de deelnemers verrast over de bijzonderheden die juist daar

werden aangetroffen. Doordat er één kerk meer dan in vorige excursies kon worden bezocht, moest de tijdsduur per gebouw worden verkort.

Hartverwarmend waren de actie's die enkele kerkelijke gemeenten hadden georganiseerd, om geld in te zamelen voor noodzakelijke restauratiekosten in of aan het hun toevertrouwde gebouw.



*De klokkestoel bij de kerk te Donkerbroek.
(foto's S. Grijpstra)*



De Hervormde Kerk van Duurswoude (Wijnwoude) met bijzonder bijgebouwtje.

keppelstok

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Eewal 86 III—8911 GV Leeuwarden. Telefoon 058-139666. Postgiro 22 07 600

Bank: Friesland Bank Leeuwarden
nr. 29.81.00.703

Kantooruren: 's morgens 9.00 - 12.00 u
's middags 14.00 - 16.30 u

